

ROSSIYA IMPERIYASINING FARG‘ONA VILOYATIDAGI MOLIYA VA SOLIQ SIYOSATI

Adashaliyev Azizbek Zafarjon o‘g‘li
Namangan davlat texnika universiteti
Ijtimoiy fanlar kafedrası o‘qituvchisi
azizbekadashaliye1995@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Rossiya imperiyasining Turkiston, xususan, Farg‘ona viloyatidagi iqtisodiy, moliya va soliq siyosatining mohiyati, bosqichlari va oqibatlari tahlil qilinadi. Maqolada imperiya tomonidan olib borilgan fiskal siyosat, soliq tizimining shakllanishi, yer va jon solig‘i kabi soliq turlari, byudjet daromadlarining o‘sishi, moliya boshqaruvi va bank tizimining tashkil topishi bo‘yicha tarixiy dalillarga asoslangan ilmiy izohlar berilgan. Shuningdek, mahalliy aholining iqtisodiy ahvoli, soliqqa tortishdagi tengsizliklar, zo‘ravonlik siyosati va mustamlakachilik natijasida yuzaga kelgan ijtimoiy bosimlar yoritilgan. Manba va arxiv hujjatlaridan foydalanilgan holda imperiyaning moliyaviy manfaatdorligi bilan Turkiston o‘lkasidagi ekspluatatsiya siyosati o‘rtasidagi bog‘liqlik ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Rossiya imperiyasi, Turkiston, Farg‘ona viloyati, soliq siyosati, moliya boshqaruvi, bank tizimi, mustamlaka, jon solig‘i, yer solig‘i, iqtisodiy ekspluatatsiya, rubl zonasi, fiskal siyosat.

Аннотация. В данной статье рассматривается сущность, этапы и последствия экономической, финансовой и налоговой политики Российской империи в Туркестане, в частности в Ферганской области. Раскрываются особенности фискальной политики, формирования налоговой системы, видов налогов (например, подушного и поземельного), а также рост доходов бюджета и создание системы управления финансами и банков. Особое внимание уделено экономическому положению местного населения, налоговому неравенству, насильственным методам управления и социальному давлению, вызванному колониальной политикой. На основе архивных данных и источников показана

связь между финансовыми интересами империи и эксплуататорской политикой в Туркестанском крае.

Ключевые слова: Российская империя, Туркестан, Ферганская область, налоговая политика, финансовое управление, банковская система, колония, подушный налог, поземельный налог, экономическая эксплуатация, рублевая зона, фискальная политика.

Abstract. This article explores the essence, stages, and consequences of the economic, financial, and taxation policies of the Russian Empire in Turkestan, particularly in the Fergana region. It discusses fiscal strategies, the formation of the taxation system, types of taxes such as land and poll taxes, the growth of state revenue, and the establishment of financial administration and banking institutions. Special attention is given to the economic condition of the local population, tax inequalities, coercive governance, and social pressures resulting from colonial policy. Based on archival sources, the article highlights the link between the empire's financial interests and its exploitative policies in Turkestan.

Keywords: Russian Empire, Turkestan, Fergana region, taxation policy, financial administration, banking system, colony, poll tax, land tax, economic exploitation, ruble zone, fiscal policy.

Rossiya imperiyasining Turkiston general hukumatidagi soliq siyosati inglizlarning Britaniya Hindistonidagi siyosatidan keskin farq qilar edi. Imperiyalarning soliq siyosati mustamlakalardagi fiskal va ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi manfaatlariga bog'liq edi. Rossiya imperiyasi Turkiston o'lkasida o'lkaning iqtisodiy rivojlanishini hisobga olgan holda yumshoqroq soliq siyosatini olib borishga harakat qildi. Inglizlar esa Hindistonda iqtisodiyotning xususiy sektorini rivojlantirish va bozor munosabatlarini joriy etishni ta'kidlab, soliq tushumlarini ko'paytirishga intildilar. Rossiyaning iqtisodiy siyosati mintaqada soliqqa tortishni bosqichma-bosqich oshirish orqali Turkistonning rentabelligini oshirishga qaratilgan edi. Rossiya kichik mulkdorlarning fermer xo'jaliklarini rivojlantirishga e'tibor qaratdi, mintaqada yirik yer egaliklarining paydo bo'lishiga

to‘sqinlik qildi va rus manufakturasining asosiy iste‘molchisi bo‘lgan aholining xarid qobiliyatini oshirishni rag‘batlantirdi.

Shu o‘rinda Rossiya senatori K.K.Palening Turkistondagi mustamlakachi ma‘muriyatining maqsadlarini ifodalovchi quyidagi fikrlarini keltirishimiz mumkin: “Rossiyaga qo‘shib olingandan keyin o‘lkada rus hukumati uchun ikki manfaat, birinchidan moliyaviy siyosat nuqtai nazaridan davlat daromadi va ichki ishlab chiqarilgan mahsulotlar uchun yangi bozor, ikkinchidan, mustamlakachilik nuqtai nazaridan imperiyani markaziy rayonlaridagi zich aholini joylashtirish uchun yangi hudud hisoblanadi”.

Metropoliya doimiy ravishda mustamlaka ma‘muriyati oldiga soliq tushumlarini ko‘paytirish vazifasini qo‘yib, Turkistonni moliyaviy “norentabellik”da aybladi. Viloyat ma‘muriyati buni tan olmadi va aniq haqiqatni “moyillik” deb atadi. Turkiston o‘lkasining moliyaviy muammolarini tushuntirishning “o‘rta” usulini graf K. Palen topgan. Mintaqaning iqtisodiy ahvolini o‘rganib chiqib, u shunday xulosaga keldi: “Aslida ona Rossiyada ham, Turkistonda ham bir-biriga qarshi da‘volar qo‘yish uchun asos yo‘q: balans deyarli foyda va yo‘qotishlarsiz, balki Markaziy Rossiya uchun ozgina foyda bilan ham kamayadi”[1. 270 – 271].

Davlat kengashining 1869-yil 3-iyundagi farmoni bilan Turkiston o‘lkasida G‘aznachilik palatasi, Aksiz departamenti tashkil etildi. G‘aznachilik tarkibiga quyidagi mansabdor shaxslar kiritildi: menejer, ikkita bo‘lim boshlig‘i, kotib va uning yordamchilari, maxsus topshiriqlar bo‘yicha ikkita mansabdor shaxs, uchta kotib, uchta buxgalter va sakkizta tuman aksiz nazoratchisi. Turkiston o‘lkasining Chustdan tashqari har bir tumanida xazinalar bo‘lgan. Bu muassasalarning barchasi bevosita Moliya vaziriga bo‘ysunardi. 1867-yildagi Sirdaryo va Yettisuv viloyatlarini boshqarish to‘g‘risidagi “Nizom”ga ko‘ra Turkiston general-gubernatoriga o‘lka moliyasini boshqarish uchun “maxsus huquq” – daromadlar va xarajatlar smetasini mustaqil shakllantirish, o‘zgartirishlar kiritish huquqi berildi. Shuningdek, byudjet mablag‘larini harbiy gubernatorlar va harbiy okrug bo‘limlari o‘rtasida taqsimlaydi. Bundan tashqari, har yili general-gubernatorga xarajatlar uchun 200 ming rubl ajratildi. Ammo general-gubernatorning huquqlari yildan-yilga cheklanib borardi.

1881 yilga kelib, general-gubernatorning daromadlar smetasida faqat o'lkah aholisidan olinadigan zemstvo solig'i, davlat muassasalaridan, Farg'ona viloyatidan olinadigan daromadlargina qolgan [2. 456].

Nihoyat 1875-yil Rossiya imperiyasi Turkiston o'lkasini rubl zonasiga kiritdi eski qog'oz pullarni muomalada qoldirdi va shu orqali Turkiston viloyatining barcha moliya ishlari Rossiya imperiyasi Moliya vazirligiga bo'ysundi. Moliya vazirligi mahalliy savdogarlarning qo'shni xonliklar bilan savdosiga putur yetkazmaslik uchun Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga rus rubllarini kiritishga shoshilmadi, chunki Buxoro va Xivada mahalliy pul birligi saqlanib qolgan edi. Metropoliya ham mintaqaga katta miqdordagi rus valyutasini olib kirmaslikka harakat qildi. Shu munosabat bilan moliyachilardan biri "o'zgarmagan va doimiy mahalliy pul birligining saqlanishi bilan g'aznaga mahalliy kumushning kirib kelishi Rossiyaga 1 million rubl yuborish imkonini berdi", deb yozgan edi.

Turkistonda savdo va sanoatni rivojlantirish bu yerga katta sarmoya sarflashni talab qilar, ayni paytda, rus savdo-sanoat burjuaziyasining o'zi ham banklardan beriladigan qarzlarga muxtoj edi. Shuning uchun ham u mustamlakalarda o'z iqtisodiy ta'sirini kuchaytirish, ayniqsa, xom ashyo eksportini ko'paytirish maqsadida o'lkada bank tashkilotlarini vujudga keltirishga kirishdi. Shu munosabat bilan 1874-yili 23-dekabrda podsho Aleksandr II Toshkentda davlat banki bo'limini ochishga ruxsat berdi. Bo'lim 1875-yili 10-mayda ish boshladi.

1893-yili Toshkentda Volga-Kama bankining bo'limi, Qo'qonda Moskva xalqaro bankining bo'limi ochildi. Volga-Kama bankining tijorat bo'limi o'lkada o'z faoliyatini tobora kengaytirib, Farg'ona viloyatida manufaktura paxta savdosi bo'yicha yetakchi o'ringa chiqib oldi. U o'lkaga don mahsulotini keltirilishi bilan bog'lik xarajatlarni mablag bilan ta'minlab mahalliy "non banki"ga aylandi. 1909-yilda Farg'ona viloyatida 10 ta bank faoliyat yuritib, ular aholiga 16 million rubldan ortiq kreditlar bergan [3.205].

Farg'ona viloyatida Rossiya mustamlakachilari o'z manfaatlaridan kelib chiqib, siyosat olib borib, o'lkani xom ashyo bazasi (paxta, pilla, yer osti boyliklari)ga

aylantiradi. Yangi soliq va majburiyatlar joriy etildi. Ijtimoiy hayot tarziga zo‘ravonlik bilan daxl qilindi.

Ayni paytda, mustabid davlat ulardan katta miqdorda daromad solig‘i, boj to‘lovlarini undirib, o‘z xazinasini boyitardi. Oddiy xalq esa ular qo‘lida eng qora ishlarni bajarar, biroq peshona teri, og‘ir mehnati bilan yaratilgan noz-ne‘matlar, moddiy boyliklar huzurini bahranad bo‘la olmay, og‘ir turmush kechirar, arzimagan ish haqqi olib, soliqlar, majburiyatlar va to‘lovlardan qarzga botib borardi.

Chor Rossiyaning Turkistondan olgan daromadlari yil sayin quyidagicha o‘sib bordi:

1-jadval [4.156].

Yillar	Daromad miqdori	Yillar	Daromad miqdori
1868-yil	1 484 677 rubl	1874-yil	2 727 430 rubl
1869-yil	2 187 396 rubl	1875-yil	2 736 354 rubl
1870-yil	1 864 312 rubl	1876-yil	3 733 696 rubl
1871-yil	1 822 102 rubl	1877-yil	3 495 481 rubl
1872-yil	1 879 966 rubl	1878-yil	3 822 297 rubl
1873-yil	2 616 410 rubl	1879-yil	4 053 270 rubl

Bundan ko‘rishimiz mumkinki, mustabid davlatning Turkistondan olgan daromadi 1868-1879-yillarda deyarli 3 barobar ortgan va 12 yil davomida jami daromad 32 mln. 423 ming 391 rublni tashkil etgan [5.154]. Ammo general-gubernator fon Kaufman keltirgan bu daromadlar jadvaliga Samarqand, Farg‘ona viloyatlaridan olingan daromadlar to‘la kiritilmagan [6.361 – 371].

Tadqiqotchi A.Stetkevichning hisob kitobiga ko‘ra Rossiyaning Turkistondan 1869-1896-yillarda o‘lkadan bevosita olgan daromadi 158 mln. rubl bo‘lgan [7.15 - 20].

Ma’lum bo‘lishicha Samarqand, Farg‘ona to‘liq bosib olingach, imperiyaning daromadlari keskin ortgan. Qayd etilgan raqamlar bevosita davlat xazinasiga tushgan daromadlar hisobi xolos. Vaholanki O‘rta Osiyoni bosib olish jarayonida imperiya qo‘shinlari o‘ljaga olgan va talagan boyliklar hisobi ulardan bir necha barobar ortiq bo‘lgan va bu jadvallarda qayd etilmagan.

Margʻilon bekligiga 125000 tilla 500 ming rubl tovon solingan. Qancha yuz ming qoramol, qoʻy, tuya, toʻplar, qurollar, oʻlja olingan. Bu oʻljalar va pullar hisobi yuqoridagi hisob kitoblarga kiritilmagan. Davlat xazinasining daromadi asosan xalqdan olingan. Toʻlovlar, boj, soliqlar hisobidan boʻlganini quyidagi maʼlumotlar tasdiqlaydi: [8.5].

6-javal [4.132].

№	Soliq nomi	Daromad miqdori
1.	Zakot	1 894 682 rubl
2.	Oʻtov soligʻi	8 278 845 rubl
3.	Yer soligʻi	2 651 044 rubl
4.	Jon soligʻi	53 417 rubl
5.	Savdo soligʻi	3 406 310 rubl

Chor hukumatining Turkiston aholisidan olgan soliqlari 1913-yilda 23 mln rublni tashkil etgan boʻlsa, 1916 yilda 33,3 mln rublga yetgan.

Turkistondagi yer soligʻi 1914-yilda 6 859 021 rubl boʻlgan boʻlsa, 1916- yilda 14 311 771 rublni yaʼni ikki barobarni tashkil qildi. 1915 yilda maxsus harbiy soliq solinib, u paxtakorlar uchun har pud paxtadan 2 rubl 50 tiyinni tashkil qilgan [4.8].

“Urusiya hukumati ekin ekilmaydigan yerlarga ham tanob torttirib, soliq olib turgan. Bozorlarda narxlar “arzon” boʻlganligi sabab, podsho haklari (soliqlari) ni oʻz vaqtida pul jamlab berolmasdan aholi koʻp qiynalgan edi” [11.216] deb oʻsha holat ‘Tarixi Aziziy’da batafsil yozilgan.

1883 yilgi arxiv maʼlumotlariga koʻra Chust uyezdi va Asht volostida 19 tanobga (1 tanobi sharʼiy - 60x60 gaz-3600 kv qadam boʻlgan) qovun ekilib, u yerdan 19 soʻm, Babodarxonda 5 tanob yerga ekilgan bedadan 5 soʻm 37 tiyin solik olingan [12.40].

Uyezd mahkamalarida xokim va uning yordamchilaridan tashqari polismeysterlar va shuningdek, soliq yigʻib olish ishlarini yoʻlga qoʻyish uchun harbiy qoʻshinlaridan tayinlangan pristavlar faoliyat olib borgan

1883-yil Chust uyezdining Asht volostida 1 pud bugʻdoy 60 kop. turgan. 151 puddan 10 rub. yoki beshdan bir qismidagi xiroj toʻlangan. Suli 1 pudi 40 kop . 111

pud ning beshdan bir qismi 22 pud .ga 9 rub., 1 pud jo‘xori -40 kop., bo‘lib 7 pud beshdan bir qismi uchun 1 pud 60 kop., xiroj to‘langanligi haqidagi ma’lumotlar keltirilgan. Ruslar o‘lkaga kirib kelgan davrida ham ushbu soliqlar o‘z kuchini saqlab kolgan edi [13.5 – 10].

Shu yilgi ma’lumotlarga qaraganda Chust uyezdiga karashli (kam hosil olinadigan) yerlardan tanob solig‘i, Asht volostida qovun 19 tanob yerga ekilib 19 rub., Bobodarxonda 5 tanob 1350 arshga yo‘ng‘ichqa ekilib, 5 rub. 37 kop., qovun 33 tanob 1350 arshdan 33 rub. 37 kop., Qutlug‘soyda 8 tanob, 1800 arsh yerdan 8 rub. 50 kop. miqdorida soliq olingan. Demak, har tanob yer uchun 1 rub belgilangan.

Zakot - chorva mollaridan olinadigan soliq (xonlar davridagi 1/40 miqdorida) keyingi davrda ham saqlanib qolgan edi. “Ruslar Toshkentni. Janubiy Qozog‘iston, O‘ratepa. Xo‘jandni egallagach, xon xazinasini 3636564 rub. miqdordagi soliqlardan mahrum bo‘ldi”.

Bu soliqlardan tushadigan daromadlar ruslar xazinasini boyitib turdi. Soliq turlari: “xossagi” (xonlik solig‘i), “ulov puli” (harbiy soliq) 20 kop.dan to 1 rub.gacha olingan. Har oiladan suv puli (mirob puli) olinib turgan. Shuningdek, bozorlardagi dallollar don, yer. uy sotganlardan yiliga xon xazinasiga 40000 tangacha solik hisobidan daromad berib turgan xalq ichidagi san’atkorlar - karnaychi, surnaychi, nag‘orachi, masxarabozlardan yiliga 6000 tanga yig‘ib olingan.

Ruslar o‘lkasi bosib olgandan keyin Saratov va Samara guberniyasi dehqonlariga nisbatan Turkiston dehqonlarining soliq to‘lashi borasidagi farqini ko‘rsatishning o‘zi kifoya. Chunonchi, Farg‘onada 5 rub. 85 kop, Samarqand viloyatida 3 rub. 31 kop.,Sirdaryoda 2 rub. 95 kop., Amudaryoda 2 rub. 70 kop, qirg‘iz ovullaridan 2 rub. 10 kop. jon solig‘i olingan [14.216].

Shuning hisobidan Turkiston aholisi, rus aholisiga nisbatan iqtisodiy jihatdan yaxshi yashaydi deb noto‘g‘ri xulosa chiqarilgan. Vaholanki. axoli zich joylashgan Farg‘ona axolisi jon boshiga shu miqdorda soliq to‘laganda jami ko‘rsatkichi yuqori ekanligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Правилова Е. Финансы империи. Денги и власт в политике России на национальных окраинах, 1801 -1917. – М.: Новое изд-во, 2006. – С. 270-271.
2. Правилова Е.А. Финансы империи. Денги и власт в политике России на на-циональных окраинах, 1801–1917. – М.: Новое изд-во, 2006. – С. 456.
3. Қурбонова Н. Россия империясининг аҳолини кўчириш сиёсати: Тарих ва таҳлил (Фарғона водийси мисолида). // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда. Икинчи Республика илмий-анжуман материаллари. Фарғона, 2013. – Б. 205.
4. Alimova D. A. Tarix shohidligi va saboqlari. – T.: “Sharq”, 2001 yil.B.156.
5. Sodiqov H., Shamsutdinov R., Ravshanov P., Usmonov Q. Turkiston chor Rossiyasining mustamlakachiligi davrida. I kitob. – T.: “Sharq” 2000-yil. B.145.
6. Проект Положения об управлении Семиреченской и Сырдаринской областей 1867 г. – Ст. 361–371.
7. Adashaliyev A.Z.. "ROSSIYA IMPERIYASINING TURKISTONDAGI BOJXONA SIYOSATI VA UNING TASHQI SAVDO RIVOJLANISHIGA TA'SIRI" Экономика и социум, no. 10 (113)-2, 2023, pp. 15-20.
8. Ежегодно с 1869 по 1896 год бюджет Туркестана имел дефицит в 4,7 млн. р., который погашался с помощью государственной казны. См. Стеткевич А. Убыточен ли Туркестан для России? СПб.: типо-лит. Р. Голике, 1899. – С. 5.
9. Sodiqov H., Shamsutdinov R., Ravshanov P., Usmonov Q. Turkiston chor Rossiyasining mustamlakachiligi davrida I kitob – T.: “Sharq”, 2000-yil. B.132.
10. Adashaliyev A.Z.. "ROSSIYA IMPERIYASI DAVRIDA FARG‘ONA VODIYSIGA PAXTA SANOATINING KIRIB KELISHI VA UNI VILOYAT HAYOTIGA TASIRI" Мировая наука, no. 12 (81), 2023, pp. 4-8.
11. Мухаммад Азиз Марғилоний ва унинг “Тарихи Азизий” асари (Россия империяси мустамлакачилиги даврига оид муҳим манба). Сангирова Д. Х. / Масъул муҳаррир Ш.Н. Вохидов. "Адабиёт усқунлари”, 2016. – Б. 216.

12. Пангусов Н. О податях и повинностях, существующих в общем Кокандском ханстве в последнее время правления Хударяرخана // Туркестанские ведомости, 1876, – № 16. 40

13. Adashaliyev A.Z.. "XVIII ASR OXIRI XIX ASR 60-YILLARIDA O'RTA OSIYO XONLIKLARINING ROSSIYA IMPERIYASI VA YEVROPA DAVLATLARI BILAN OLIB BORGAN SAVDO-IQTISODIY MUNOSABATLARI" Мировая наука, no. 5 (86), 2024, pp. 5-10.

14. Мухаммад Азиз Марғилоний ва унинг «Тарихи Азизий»асари (Россия империяси мустамлакачилиги даврига оид муҳим манба). Сангирова Д. Х. / Масъул муҳаррир Ш.Н.Воҳидов “Адабиёт учқунлари”, 2016. – Б. 216.

